

Գ Լ ՈՒ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ՎԱՂ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԲՐՈՆՁԵՂԱՐՅԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ

1. ՎԱՂ ԲՐՈՆՁԵՂԱՐՅԱՆ ԿԱՑԱՐԱՆՆԵՐ

Գտնվում են առաջին պեղավայրի տարածքում (պեղ՝ Ռ.Մ.Թորոսյան, Օ.Ա. Խրն-
կիկյան, Լ.Ա.Պետրոսյան), որտեղ, ինչպես պարզվեց պեղումների ընթացքում, առ-
կա էրն տարրեր դարաշրջանների պատկանող շինություններ: Դրանցից ուշ ժամա-
նակաշրջանին պատկանողները զգալիորեն վնասել էին վաղ բրոնզեդարյան կա-
ռույցների առանձին հատվածները, ինչը և խոչընդոտում էր վերջիններիս հատա-
կագծային պատկերի ամբողջացմանը: Այդուհանդերձ առկա էին և անխաթար պահ-
պանված կացարաններ, որոնց պեղումները ռացահայտեցին ճարտարապետա-
կան հետաքրքիր մանրամասներ. պեղված երեք կացարանները կառուցված էրն
բլրի լանջն ի վեր աստիճանաձև տեղադրված հարթակների վրա (*Ռ.Մ.Թորոսյան,
Օ.Ա.Խնկիկյան, Լ.Ա.Պետրոսյան, 1979, էջ 10-12*):

Կացարան առաջին - գտնվում էր բարձունքի ստորոտում՝ պեղավայրի հա-
րավ-արևմտյան եատվածում և իրենից ներկայացնում էր 6x7.5 մ չափերի քառան-
կյուն կառույց: Վերջինիս մուտքը, ամենայն հավանականությամբ, գտնվել է հյու-
սիս-արևմտյան չափապանված մասում: Այստեղ, ենթադրվող մուտքից 55սմ
հեռավորության վրա, արտաքին պատին էր միանում միաշար քարերով կառուց-
ված, 3մ երկարությամբ ձգվող կորացող պատ, որը կարող էր կացարանը պաշտ-
պանել դիմահար քամուց, ձյունից և անձրևից: Այս թույլ պատի արտաքին կողմում
րացվեց սալաքարով ծածկված հոր (№ 1): Ինչ վորարերում է 45մ² տարածք զրա-
ղեցնող կացարանի կառուցողական առանձնահատկություններին, ապա այստեղ
կացարանի համար անհրաժեշտ հարթությունը ստացված էր բլրի լանջից անհրա-
ժեշտ խորության (1.6մ) հողաշերտ հեռացնելու եղանակով. կացարանի արևելյան
միաշար պատը (լայն. 45-50սմ), որի մակերեսի առանձին հատվածներում պահ-
պանված էրն 6-8ամ հաստություն ունեցող կավածեփի շերտեր, հենված էր հողի
կտրվածքին:

Կացարանի հյուսիսային և արևմտյան պատերի պահպանված բարձրությունը
տատանվում էր 0.3-0.5մ միջև: Կացարանի հարավային կեսում, արևելք-արևմուտք
առանցքով ձգվում էր երկշար քարերով պատրաստված, 50սմ լայնություն և 30-40

սմ ընդհանրությունն ունեցող քարաշեն միջնորմ: Առանձնացված նեղ հատվածը հավանաբար ունեցել է տնտեսական նշանակություն: Թափված քարերի ռացակայությունը նշված պատի երկու կողմերում կարող է փաստել, որ միջնորմը ցածր է եղել: Կացարանի այս առանձնացված հատվածում հայտնաբերվեցին նավակաձև աղորիքների (աղ. VI, 18), գավաթների (աղ. I, 5,6), հենակի (աղ. I, 8), կափարիչների (աղ. I, 10,11), սաջի (աղ. I, 9) ու գլանաձև իրանով անոթի (աղ. I, 12) մասեր: Կացարանի հյուսիսային հատվածում, արևելյան պատի երկայնքով, պատրաստված էր 17-20սմ ընդհանրություն և 40-50սմ լայնություն ունեցող հարթակ, որի վրա ձգվում էր կողք-կողքի դրված հինգ կարասների ռեկիրներ: Լկո ռեկիրներից հնարավոր եղավ մասնակիորեն վերականգնել միայն կարասներից երկուսը (աղ. I, 1.2): Լեկ այլ, համեմատաբար ցածր (ընդհ. 10-15սմ), 2մ երկարություն և 60սմ լայնություն ունեցող հարթակ պատրաստված էր հյուսիսային պատի տակ. հավանաբար այն հանդիսացել էր նստարան-մտիհիճ: Կացարանի կենտրոնում, միջնորմից ոչ հեռու, հատակի մեջ պատրաստված էր շրջանաձև ծխական օջախ, որի տրամագիծը 135սմ էր, իսկ եզրերի ընդհանրությունը՝ 15սմ: Կավակերտ, խնամքով պատրաստված այս օջախի կենտրոնում ձագարած անցք էր արված: Օջախի շրջակայքում, ինչպես և դրա մեջ, ընկած էր ն կենդանագլուխ ելուստներով զարդարված եղջերավոր հենակների մասեր (աղ. II, 6-11): Դրանցից մեկը գրեթե ամբողջական էր (աղ. II, 8): Այստեղ գտնվեց և կավեց պատրաստված ճախարակաձև իր, որի կիներոնում ընդերկայնական միջանցիկ անցք էր ռացված (աղ. I, 5): Այս օջախի անմիջական հարևանությամբ, հատակի մեջ ռացվեց ևս մեկը, որը լցված լինելով մոխրով, իրենից ներկայացնում էր փոքրիկ, միջին չափերի քարերով շրջափակված փոս: Սենյակի առանձին հատվածներից հայտնաբերված նյութերն են ոսկիե հերունը (աղ. V, 2), ոսկիից պատրաստված չորս իլիկների գլուխները (աղ. V, 4-7), գլաքարե սանդկոթերը (աղ. V, 8-9), կիկիչը (աղ. V, 12), տարատեսակ խեցանոթների մասերը (աղ. I, 3,4,7, II 1-4), վանակատե ներդիրն (աղ. V, 13) ու ազնվացեղ եղջերուի եղջյուրը: Պեղումները ցույց տվեցին, որ կացարանը լքվել է երդեհի հետևանքով (նկ. 2, հանույթ II):

Կացարան երկրորդ - գտնվել էր առաջինի հարավ-արևելյան անկյունից 3մ արևելք պատրաստված երկրորդ հարթակի վրա, որն առաջին կացարանի հատակից ընդհ. էր 2.2մ: Հարթակը արևմտյան կողմից ամրացված էր հյուսիս- արևելքից հարավ-արևմուտք 7մ երկարությամբ ձգվող, կենտրոնում թեթևակի կորացող, 0.6-0.7մ ընդհանրություն ունեցող միաշար պատով: Վերջինս կասեցնում էր հարթակի թեքությունները վերացնելու համար լցված հողի սաեքը: Այստեղ ակնհայտ էր հարթակի ստացման այլ եղանակ. այն պատրաստված էր ոչ թե հողը հեռացնելու, փորելու ճանապարհով: այլ՝ առկա անհարթությունները, թեքությունները հողով ծածկելով ու այդ եղղի սահքը կասեցնելու համար հենապատ կառուցելով: Հարթակների ստացման նշված եղանակները տեսնում ենք և Կառնուտի ընկատելիում (*Бадалья Р.С.*, 1986): Նման հենապատ պատրաստված էր և նշված հարթակի հարավային կողմում: Վերջինս ձգվում էր հարավ-արևելքից հյուսիս-արևմուտք: Այս հենապատի կենտրոնական հատվածը ավերվել էր ուշ ժամանակաշրջանի պատկանող № 13 հորի

կառուցման ընթացքում: Նշված հենապալից 0.7մ հեռավորության վրա ձգվում էր մեկ ուրիշը, որը պատկանելով ուշ ժամանակաշրջանի, ծածկիլ էր վաղ որոնգի դարաշրջանին պատկանող № 11-12 իրար միացած հորերը (տրամագծերը՝ 1.1-1.3մ, խորությունները՝ 0.5-0.6մ): Այդ հորերից հսյտնարերվեցին խոշոր եղջերավոր անասունների 9 վեզ, կիսագնդաձև խուլ կանթ և անոթի ռեկոր (աղ. III, 4): Ուշ ժամանակաշրջանի պատկանող հենապասի առկայությունը ցույց է տալիս, որ ինչպես վաղ որոնգի դարաշրջանում, այնպես էլ հետագայում, ընակիչները հարթակները պատրաստել են նաև հողալիցքի միջոցով լանջի անհարթությունները վերացնելով և այդ հողալիցքը հենապատով ամրացնելով, երկոռոյ կացարանի միաշար քարաշեն պատերից պահպանված էրն հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան հատվածները (րարծր. 0.6-0.8մ): Ցավոք, երկոռոյ կացարանի վատ պահպանվածությունը, որը հետևանք էր մ.թ.ա. I հազ. շինությունների և հորերի կառուցման, հնարավորություն չտվեց ամրորչական պաակերացում կազմել II կացարանի ներքին մանրամասների վերաբերյալ: Կարող ենք նշել միայն, որ պահպանված մշակութային շերտի հզորությունը կազմում էր 20-30սմ: Այս կացարանը ևս հրդեհված էր. կավածեփի հատակին ակնհայտ էրն հրդեհի հետքերը, ուր և ցրված վիճակում հայտնարերվեցին գավաթների, հաստ պատերով ամանների, ռաժակո, տարատեսակ քրեղանների ռեկորներ, անվակի մանրակերսի մաս (աղ. III, 16), եղջուրից պատրաստված գործիք (աղ. V, 1) և ոսկիից պատրաստված, հավանարաը պաեպանակ հանդիսացած իր (աղ V, 3):

Կացարան երրորդ - գտնվում էր նախորդից շուրջ 3մ արևելք և զրսղեցնում էր մոտ 60մ² տարածք: Այս կացարանի հարթակը պատրաստված էր լանջի հողաշերտը հեռացնելու եղանակով: Այս դեպքում ևս, կացարանի միաշար քարե պատը արևելյան մասում հենված էր եողի կտրվածքին: Դիտվեց հետաքրքիր մանրամաս. հողի կտրվածքի և պասի միջև առկա էր կարծր կավազանգվածի շերտ, որը մատնանշում է հոսքային ջրերի մուտքը կացարան կասեցնելու ձգտումը: Այս կացարանից պահպանվել էին մինչև 2.3մ ռարծրություն ունեցող երեք պատ, իսկ արևմտյանը, ուր հավանարար մուտքն է գտնվել, ավերված էր մ.թ.ա. I հազ. պատկանող կառույցով: Կացարանի այս հատվածում, հատակի մեջ իջեցված էրն ուշ շրջանի պատկանող ուղղանկյունաձև ու շրջանաձև երեք փոս (խորությունը հաաակից՝ 20-25սմ), որոնք լցված էրն կավաշաղախով (դրա մեջ գտնվեցին երկաթեդարյան խեցանոթների ռեկորներ): Դրանց մոտ ռացվեց մեկ հոր, որի մեջ գտնվեցին մ.թ.ա. I եազ. սկզբին պատկանող խեցանոթների ռեկորներ, կենդանիների ոսկորներ: Դրանց մասին կխտսվե համապատասխան գլխում, այստեղ նշենք միայն, որ սենյակի հարավային պատի վրայով, հատակից 1.1մ ռարծր, անցնում էր ուշ ժամանակաշրջանի պատի հատված: Կացաըտնի արևելյան, համեմաարար անխաթար պահպանված մասում (շերտի հզորությունը՝ 0.5-0.7մ), հատակից շուրջ 20սմ ռարծրություն ունեցող հարթակի վրա, իրար զուգահեռ, երկու շարքով, կողք-կողքի, իրարից մոտ 0.5մ հեռավորության վրա փորված էին 12-15սմ տրամագիծ ունեցող փոսիկներ, որոնք հավանարար, ինչպես և առաջին կացաըանում, նախատեսվել էրն կարասների ամրացման համար, չնայած կարասների ռեկորներ այստեղ չհայտնարերվոցին: Այս

փոսիկների և հորի միջև ռացվեց իրար միացած կիսաշրջանների տեսք ունեցող երկմասանի կավակերտ օջախ: Վերջինիս պայտածև, հատակից 20-30սմ ընկածություն ունեցող կրդերի միջև առկա էր 12-15սմ հաստությամի մոխրի շերտ: Այս կացարանում ևս հրդեհի հետքեր դիտվեցին: Այստեղից հայտնաբերված նյութերն են գավաթների, կափարիչի, քրեղանների, այլ անոթների ռեկորները, հենակ-պատվանդանի, եռոտանի հենակի մասերը, կախիկը, գլաքարից պատրաստված սանդղոթն (աղ. IV) ու մանգուղի ներդիրը (աղ. V, 11): Հաշվե առնելով, որ երեք կացարանների նյութերը համաժամանակյա են, նպատակահարմար ենք գտնում դրանք համատեղ հետազոտել:

Կարասներ- մեկը սև փայլեցրած մակերեսով, կարմիր աստառով, հաստ պատերով խեցանոթ է, որն ունի ուղիղ վիզ և դրսից հարթ կտրած շուրթ: Կարասի իրանը վերին մասում կլորանում է և վզին միացման եատվածում ձևավորում նեղ հարթակ, ուր և տեղադրված է կեսագնդաձև, զանգվածեղ կանթը: Ատորին կեսում իրանը շեշտակր նեղանում է: Նման կառուցվածքը իրանին ցածրադիր ու փքուն տեսք է հաղորդում (աղ. I, 1): Կարասներից մյուսի ձվածիր իրանը դրսից շագանակագույն, իսկ ներսից կարմիր մակերես ունի: Անոթն ունի հարթ հասակ և գլանաձև վիզ: Իրանի հակադիր կողմերում ամիացված են կեսագնդաձև կանթեր (աղ. I, 2): Նման կարասներ հայտնի են Հառիճից, Շենգավթից, Էլառից, Կառնուտից և այլ վայրերից (Խանգաղյան Է.Վ., 1967, էջ 62, նկ. 11: *Սարդարյան Ս.Հ.*, 1967, էջ 179: *Хачатрян Т.С.*, 1975, էջ 60-61, նկ. 16): Նշելով, որ նման կարասներ, զարդարված ուռուցիկ և ուռուցիկ - նեղձկված զարդերով հայտնի են և Քորուշու-թեփեի մ.թ.ա. 2600-2100թթ. թվագրվող V շերտից և այլ վայրերից, Է.Վ.Խանգաղյանը գտնում է, որ այդ եղանակով զարդարված կարասներն ու անոթները ընդհանուր են դասնում մ.թ.ա. III եազ. II կեսում (*Խանգաղյան Է.Վ.*, 1979, էջ 30):

Գավաթներ - ներկայացված են երկու տարրերակրվ, Առաջիններն ունեն եռամաս իրան (աղ. I, 5-7, III, 1,2, IV, 4), իսկ երկրորդներն առանձնանում են համեմատաբար սահուն անցումներով (աղ. I, 4 IV, 1-3): Այդուհանդիժ երկու տարրերակների համար ընդհանուր են լայն ընթաններն ու կարճ վզերը, որոնք ավարտվում են ընթանող կամ թեթևակր դուրս թեքված շրթով: Առանձին մոուշների վզերի վրա պահպանված են կիսագնդաձև կանթեր: Անոթների մեծ մասը եարթաեատակ է. ռացառությոն է կազմում մեկը, որն ունի գոգավոր հատակ (աղ. IV, 4): Կարմիր աստառով, սև կամ շագանակագույն փայլեցրած մակերեսով (աղ. I, 5, III, 2,6, IV, 6) այս անոթների գերակշռող մեծամասնությունը անզարդ է: Առանձին մոուշների վզերը (աղ. IV, 5,6), մեկ դեպքում և իրանը, զարդարված են երկրաչափական (շեղանկյունիներ, եռանկյունիներ, գծեր) ու կենդանակերպ մուրր փորագիր պատկերներով:

Ուշագրավ են մի քանի նրախեցի ռեկորներ, որոնց սև փայլեցրած մակերեսները զարդարված են ուռուցիկ (աղ. II, 2, III, 5-7, IV, 11), փոսիկավոր (աղ. III, 4) ու մեանդրներ հիշեցնող, գծերով լցված, փորագիր զարդերով (աղ. III, 8), շեղանկյունիներով ու եռանկյունիներով, որոնք ոչնչով չեն տարրերվում վերը նկարագրված մոուշից (աղ. III, 10): Ինչ վերաբերում է ուռուցիկ, հավելադիր զարդերին (դրանք հեշտությոն

յամբ պոկվում են անոթի հարթ մակերեսից), ապա դրանք հիմնականում ներկայացնում են գալարապարույրներ, զուգահեռ տարված գծեր, որոնց միջև երբեմն արված են հասիկաձև զարդեր (աղ. III, 7): Վերջին երկու բեկորներից մեկը զաքղարված է փայլեցմամբ ստացված ցանցապատկերով (աղ. III, 12), իսկ մյուսը՝ թույլ ծալքավորված մակերեսով ելունդագոտի ունի (աղ. III, 11): Փայլեցրած զարդով մակերես ունեցող խեցանոթի զուգահեռ վաղ բրոնզեդարյան նյութերի շարքում հայտնի է Հառիճից (*Хачатрян Т.С.*, 1975, էջ 81), իսկ ծալքագոտիներով զաքրարված անոթներ տեսնում ենք Շենգավթի II-IV շերտերում (*Սարգսյան Ս.Հ.*, 1967, աղ. L, 2, LXXX, 4):

Հանդիսանալով վաղ բրոնզի դարաշրջանի բնորոշ նյութերից մեկը, սահուն անցումներով իրան, եարթահատակ, կիսազնդած կանթեր ունեցող այս անոթները հանդիպում են և վաղ շրջանի համալիրներում: Այդ են փաստում էլառի վաղ խմբի հիմնահողաին դամբարաններից ու P1 փոստրակից (*Խանզադյան Է.Վ.* 1979), Ջրահովսի IX- III շերտերից, Արևիկի ստորին շերտից*, Վանա լճի շրջակայքի հուշարձաններից (Burney C., 1958), Զյուլ-թեիե II (*Ածյալաև Օ.Ա.*, 1965, աղ. II5-9), Օզնիից (*Կոփտեյ Բ.Ա.*, 1948, աղ. XXXI, XL, XLIV) և այլ հուշարձաններից հայտնաբերված նյութերը: Շիրակավանում, սակայն, այս նյութերի հետ հայտնաբերված են և եռամաս իբանով, փոքրիկ գուգավորվող եատակներով ու փորագիր զարդերով անոթներ: Վերջիններիս զուգահեռներն արդեն հանդիպում են Ջուջևան գյուղի մոտ գտնվող Ջաղացատեղ, Այրումի՝ Փոքր Շահլամ բնակավայրում (*Եսայան Շ.Ա.*, 1976, էջ 17-33, 99-100), Ջրահովսի V-III շինարարական հորիզոններում, Արևիկի IV շերտում, էլառի P, 3 փոստրակում և վաղ բրոնզի դարաշրջանի միջին փուլին պատկանող դամբարաններում (*Խանզադյան Է.Վ.*, 1979, էջ 50-55), Հառիճում (*Хачатрян Т.С.*, 1975, էջ 59-81) և մ.թ.ա. III հազ. II կեսով թվագրվող այլ հուշարձաններում, ինչը և թույլ է տալիս այդ թվագրությունն ընդունել և Շիրակավանի նյութերի համար: Նույն ժամանակով են թվագրվում և Կառնուտից հայտնաբերված, շիրակավանյան մոլշներից պատճենող նյութերը (*Բադալյան Ք.Շ.*, 1984, էջ 229-237): Նույն երևույթն է ուսումնասիրվում և Զյուլ-թեիեում, որտեղ պեղող հնագետի խոսքերով արտահայտված. «ուռուցիկ զարդանախշերի տարրերը եանդես են գալիս առաջին շերտում և հանդիպում են II շերտի բոլոր հորիզոններում, իսկ փորագիր զարդանախշը դիտվում է միայն II շերտի վերին հորիզոններում» (*Ածյալաև Օ.Ա.*, 1982, էջ 196):

Քրեղաններ - ներկայացված են սև (աղ. II, 1,3, III, 14,15,17-19, IV, 10), կարմիր (աղ. III, 20), շագանակագույն (աղ. IV, 8) ու բոսորագույն (աղ. IV, 9) փայլեցրած մակերեսներ ու կարմիր աստառ ունեցող ամանների մասերով: Դրանք սահուն անցումներ ունեցող կլորացող իրանով անոթներ են, որոնք ավարտվում են դուրս թեքված, անկյուն կազմող ռարակուր (աղ. II, 1,3, III, 14,15, IV, 8-10) կամ համեմատաբար զանգվածեղ, կտրվածքում եռանկյունաձև շրթով (աղ. III, 19): Մյուսների մոտ դրանք վերին մասում հարթ են կտրված (աղ. III, 17-18), իսկ վերջինների շրթերը երկթեք տեսք ունեն (աղ. III, 20): Բեկորների մի մասն անգարդ է, մյուսները զաք-

* Պեղումները Է.Վ.Խանզադյանի: Նյութը հրատարակված չէ:

դարված են փորագիր երկրաչափական զարդերով (աղ. II, 3, IV, 9), ուռուցիկ նախշով (IV, 8), առանձին դեպքերում՝ սեղմմամբ ստացված գծապատկերներով (աղ. III, 17-18): Բեկորներից մեկի վրա առկա է փոսիկ և ուղղանկյունաձև ելուստ (աղ. II, 1), իսկ մեկ այլ նմուշ ունի ելուստաձև կեղծ կանթ (աղ. III, 14):

Նկարագրված տարրերակներից դուրս թեքված ռաբակաղ շուրթերով քրեղանման զուգահեռները հայտնի են հետազոտվող ժամանակաշրջանի ինչպես վաղ (օր. Մեծամոր, Էլառ և այլն, տե՛ս *Է. Վ. Խանզադյան, Կ. Մկրտչյան, Է. Պարսամյան*, 1973, նկ. 16-18), այնպես էլ ուշ փուլերում: Երկրաչափական նուրբ փորագիր զարդերով, անկյուն կազմող զանգվածեղ ու երկթեք կտրած շուրթերով թասերն ու քրեղանները, սակայն, տեսնում ենք վաղ ըրոնգի դարաշրջանի ուշ փուլին պատկանող նյութերի շարքում (Գառնի, Էլառի P, 3 փոսորակ, Ջրաեռվտի վերին շերտ և այլն, *Է. Վ. Խանզադյան*, 1969, նկ. 62: Նույնի, 1979, 34-36, *Եսայան Ս.Ա.*, 1976, աղ. V, 1) ինչը կրկին փաստում է Շիրակավանի տեղը վաղ ըրոնգի դարաշրջանի ուշ փուլում:

Խոսելով երկթեք կտրած շուրթով քրեղանների մասին, նշենք և նույնաձև շրթով ամանը, որը փոխած իրանի, ցածր նառուկի ձևով առանձնանում է վերը նկարագրվածներից (աղ. II, 4): Նման շուրթ ունի և ձգված իրանով ամոթը, որի շուրթի տակ միջանցիկ անցքեր են ռացված (աղ. I, 3): Վերջինիս սակավաթիվ զուգահեռները հայտնի են Այրումի II Շահլամից (*Եսայան Ս.Ա.*, 1976, էջ 24, աղ. 10, 5), Քեթիից և այլն:

Գլանաձև աման և սաք - սաքն ունի ցածր կողեր, ուղիղ կտրած շուրթ և սև փայլեցրած մակերես (աղ. I, 9): Վերջինիս վաղ ձևերն են Թեղուտի էնեոլիթյան ընակավայրից հայտնաբերվածները (*Թորոսյան Ռ.Ս.*, 1976, նկ. 14), իսկ վաղ ըրոնգեդարյան մշակույթում այդպիսիները հայտնի են Ջաղացատեղի ամիոցից (*Եսայան Ս.Ա.*, 1976, աղ. IV, 1-3), Դվինից (*Կուշնարեա Կ.Մ.*, 1977, նկ. 2), Շենգավթից, Հառիճից (*Խաչատրյան Կ.Ս.*, 1975, նկ. 22-29), Թրիլիսիից (*Աբրահամյան Բ.Մ., Տուգանյան Ի., Կախանյան Կ., Օրոպիյադզե Կ.*, 1978, նկ. 8, 13) և այլ վայրերից: Դվինից, III հազ. II կեսով թվագրվող նյութերի շարքում (*Կուշնարեա Կ.Մ.*, 1977, նկ. 4) իր զուգահեռներն ունի և ամաններից երկրորդը, որը նախորդից տարրերվում է դեպի ներքև թեթևակի լայնացող կողերով ու մակերեսի գորշ անփայլ գույնով: Ամանի հարթ կտրած շուրթի տակ տերևաձև փոսիկ է արված, որի տակ տարված են անկանոն փորագիր գծեր: Ամանի արտաքին մակերեսը հարդարված է լաթով կամ խոտի գուղձով (աղ. I, 12):

Կափարիչներ - սև կամ կարմիր փայլեցրած մակերեսով սկավառակաձև իրեր են, որոնց կենտրոնում ամրացված է կիսազնդաձև կանթը: Դրանցից մեկը արտաքինից զարդարված է զույգ-զույգ անկյունաձև տարված փորագիր գծերով (աղ. IV, 12): Կափարիչներից նյութի արտաքին մակերեսը զարդարված է ուռուցիկ համակենտրոն շրջաններով (աղ. I, 10) Այս կափարիչների զուգահեռներն են Գառնիից, Էլառից, Ջաղացատեղի ամիոցից, Հառիճից, Քեթիից և բազմաթիվ այլ վաղ ըրոնգեդարյան հուշարձաններից եայտնաբերվածները (*Խանզադյան Է. Վ.*, 1969, նկ. 66: Նույնի, 1967, նկ. 19: *Եսայան Ս.Ա.*, 1976, աղ. IV: *Խաչատրյան Կ.Ս.*, 1975, նկ. 34):

Բաժակ - կարմիր փայլեցրած մակերեսով, հարթաեռատակ, դեպի վեր թեթևակի

լայնացող կողերով անոթ է, որն ավարտվում է շեշտակի առանձնացող, կողից ելուն-դագոտու տեսքով անջատվող շուրթով: Վերջինիս վրա պահպանված է կիսագնդաձև կանթ (աղ. III, 13): Խեցանոթների այս տեսակի հայտնի է Շենգավթից, Գառնիից, Դվենից, Էլառից, Բարա-Դերվիշից, Գալգալաթի I, Շերոխայի դամբարանադաշտից (*Խանգաղյան Է.Վ.*, 1979, էջ 53, նկ. 76: Նույնի, 1969, էջ 57, նկ. 54: *Кушнарєва К.Х.*, 1977, էջ 10 նկ. 10: *Исмаилов Г.С.*, 1977, աղ. III: *Мунчаев П.М.*, 1975, նկ. 29) և այլ հուշարձաններից: Այդուհանդերձ իիշատակված նմուշները այս կամ այն մասնորանմանով (որոշ դեպքերում գուգավորված կամ ուղիղ կողեր, շուրթի ոչ ընգծվածություն և այլն) տարրերվում են Շիխակավանի նմուշներից, որը լրացնում է մինչ այժմ հայտնի ձևերը:

Չենակ-պատվանդաններ - մի քամի աարերակի են ռաժանվում: Դրանցից մեկը միածածկ, եռոտանի պատվանդանի մաս է, որի եռանկյունաձև հարթակի արտաքին մակերեսին պահպանված է ուռուցիկ գալարագարդի հատված (աղ. II, 6): Նման պատվանդաններ հայտնի են Դվինից, Շենգավթից, Շրեշ-ըլուրից, Չառիճից, Շահլամի ամրոցից, Գառնիից և այլ հնավայրերից:

Այլ խումը են կազմում երկճյուղ տեսք ունեցող հարթահասակ հենակները: Սրանց վեր ձգվող եղջյուրներն ավարտվում են կենդանագլուխ ոճավորված քանդակներով (աղ. II, 7-11): Այս աարերակե գուգահեռները ոչ միայն վերը թվարկված հուշարձաններում են, այլև՝ Փոքր Ասիայում, Կիլիկիայում և Պաղեստինում (*Diamont S. and J. Rutter* 1969, էջ 147-177):

Չենակ-պատվանդանների մյուս աարերակի ճախարակաձև է, որը կենտրոնում միջանցիկ անցք ունի (աղ. II, 5): Այս իրի ձևն են իիշեցնում Շենգավթից, Գառնիից, Շրեշ-ըլուրից և այլ վայրերից հայտնաբերված «րրգաձև» կամ «կոնաձև» հենակ-պատվանդանները:

Չենակ-պատվանդանների վերջին խումբն են կազմում լայնաբերան, դուրս թեքված շրթով, կլորացող իրանով անոթները, որոնցից մեկի սև փայլեցրած մակերեսին սանրաձև գարդանախշ է պահպանված (աղ. IV, 7): Նման հենակներ հայտնաբերվել են Էլառի դամբարաններում, Շրեշ-ըլուրում, Բջնիում, Շենգավթում և ռազմաթիվ այլ հուշարձաններում (աե՛ն *Խանգաղյան Է.Վ.*, 1969, էջ 69-70):

Այլ նյութեր- պեղածոների վերջին խումբն են կազմում անվակի մանրակերտր, ծանրոց - կախիկը, ոսկիե հերունները, պահպանակի, իլիկների գլուխները, կոկեչները, սանդկոթերը, մանգաղի ներդիրը և այլ գործիքներ: Թվարկվածներից անվակի մանրակերտր պատրաստված է կավոց. ունի կարմիր մրոտված մակերես (աղ. III, 16): Մանրակերտր իրենից ներկայացնում է կենտրոնական թմբուկով գանգվածեղ անիվ: Նշենք, որ Չառիճից հայտնաբերված է կավակերտ սայլի ամբողջական մանրակերտ:

Վաղ րրոնգեդարյան պեղավայրերում հաճախ են եանդեպում կախիկ-ծանրոցներ, որոնք պատրաստված են ինչպես թեթև քարերից, այնպես էլ խեցաբեկորներից: Շիրակավանից հայտնաբերվածը պատրաստված է սև փայլեցրած մակերես ունեցող ամանի ըեկիրից: Իրը թերի է. պահպանված մասում առկա է միջանցիկ անցքի հաավածը (աղ. IV, 15):

Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում ոսկրից պատրաստված գլանաձև իրը, որն ամենայն հավանականությամբ պահպանակ է եղել և անասունի վզին է կապվել: Այն կենտրոնում փոքր-ինչ կորացող տեսք ունի. ծայրերից մեկը հարթ է կտրված, մյուսը կիսաշրջանաձև հանվածք ունի: Իրի եզրի մոտ միջանցիկ անցք է շաղափված (աղ. V, 3): Այս իրը զուգահեռն է Ռաս-Շամբայի մոտ գտնվող Քալաաթ-էր-Ռուսից՝ Կիրբեթ - կերակյան նյութերի հետ հայտնաբերվածը (*Schaeffer Cl.*, 1948, էջ 41, աղ. XV, 4): Ինչ վերաբերում է ոսկրից պատրաստված իլիկների գլուխներին (աղ. V, 4-7), եղջյուրից և ոսկորներից պատրաստված եերուններին (աղ. V, 1-2), գլաքարե սանդղոթ-ծեփներին (աղ. IV, 13, V, 8-9), կոկիչին (աղ. V, 12), նավակաձև աղորիքներին (աղ. VI, 18), մանգաղի ներդիրներին (աղ. V, 11), անդեզիտո-րազալտից (աղ. V, 10) և վանակաաից պատրաստված քերիչներին (աղ. V, 13), ապա դրանց զուգահեռները սփռված են բոլոր հուշարձաններում և գոյատևածան երկար ժամանակաշրջան են ընդգրկում:

Հանրագումարի բերելով նյութերի քննության արդյունքները, տեսնում ենք, որ դրանց մի մասը հանդիպելով բոլոր դարաշրջաններում, թվագրության համար էական նշանակություն չունի, իսկ մյուսները, բայց հատկապես խեցեղեն արտադրանքի առանձին մմուշներ, հանդիպում են ինչպես հետազոտվող ժամանակաշրջանի ավելի վաղ, այնպես էլ հետագա փուլերում: Ինչպես տեսանք, այդպիսիներից են սահուն անցումներով իրան, կիսագնդաձև կանթեր և հարթ հատակ ունեցող անոթները: Այս նյութերին զուգահեռ առկա են և իրանի եոմասանի անցումներով, փորագիր երկրաչավական ու հավելադիր զարդերով տարբեր տեսակների խեցանոթների բեկորներ, որոնք հանդես են գալիս մ.թ.ա. III եսւգ. II կեսում: Հետևաբար պեղված կացարանները կարող են թվագրվել մ.թ.ա. III հազ. III քննորդով,

2. ՄԻՋԻՆ ԲՐՈՆՁԵՂԱՐՅԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ

Այս ժամանակաշրջանին են պատկանում չորրորդ կացարանն ու դամբարաններից երեքը (կացարանի պեղող Օ.Ս. Խնկիկյան):

Չորրորդ սենյակը բացվեց երրորդ կացարանի հյուսիսային պատի հարևանությամբ, մույն հարթության վրա, ինչը և ցույց է տալիս, թե № 4 սենյակը կառուցողները կտրել, հեռացրել են վաղ բրոնզեդարյան շերտը: Այդ են աւպացուցում և № 4 սենյակի հստակի տակից եայտնաբերված վաղ բրոնզեդարյան խեցանոթների սակավաթիվ բեկիրները: Չորրորդ սենյակի 9մ երկարություն ունեցող արևելյան պատը ձգվելով հյուսիսից հարավ, կիրանում էր հարավային անկյունում, որտեղ և, անկյունից 2.5մ դեպի հյուսիս, 1.4մ լայնությամբ ուղղանկյունաձև րացվածք կար: Ամենայն հավանականությամբ այս բացվածքը մուտք էր հանդիսանում, որով IV սենյակի հարվորդակցվել է արևելյան կողմում գտնվել եարևան սենյակի հետ: Վերջինս սկզբել չհաջողվեց: Ասենյակի արտաքին մուտքը բացվեց հարավային՝ արևելքից-արևմուտք 7մ երկարությամբ ձգվող պատի մեջ: Թեթևակի խաթարված, 1.5մ բացվածք ունեցող այս մուտքի մոտ բացվեցին 15-20սմ բարձրություն ունեցող երկու կավա-

կերտ աստիճան: Ցավոք, IV սենյակը ևս զգալիորեն խաթարված էր ուշ շրջանի կառույցների պատճառով: Այդուհանդեժ պեղումներից պարզվեց, որ այս կացարանում առկա են շինարարական երկու հորիզոն, որոնց միջև, սակայն, ժամանակագրական որևէ ընդհատում չի եղել: Ատորին՝ առաջին հորիզոնում, մշակութային շերտի հզորությունը կազմում էր 0.7մ, իսկ երկրորդ՝ վերին հորիզոնում՝ 0.5մ: Պեղումներից պարզվեց, որ այս կացարանը սկզբնապես տնտեսական նշանակություն է ունեցել: Այդ էին փաստում ստորին հորիզոնի շինարարական մանրամասները. 70սմ հզորություն ունեցող այս շերտում, արևելյան պասյի մեջ բացված մուտքից փոքր-ինչ հարավ, տեղադրված էր հատակագծում քառանկյունաձև, 1.2x1մ չափերի գետնափոր օջախ: Վերջինիս ետևանությամբ, մինչև կառույցի անկյունն ընկած տարածքը, ձգվում էր ամբողջությամբ մոխրով լցված փոս: Օջախում պարզ նկատվում էր կրակի երեք շերտ: Դրանցից առաջինը՝ ստորինը, առաջացել էր բարակ ճյուղերի, վերին երկուսը՝ քակորի այրման հետևանքով: Վերջիններս միմյանցից բաժանված էին 2-3սմ հաստություն ունեցող, հողի եետ խառնված մոխրի շերտով: Բնական է, որ օջախի մեծությունը կարող էր պայմանավորված լինել սենյակի որոշակի ջերմությամբ ապահովելու ձգտմամբ:

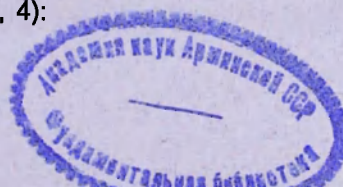
Կացարանի հյուսիսային հատվածում ռացվեցին տարրեր ձևերի փոսեր, որոնք իրարից անջատված էին մայր հողի ռարակ պատերով: Այդ փոսերից մեկը (№ 22), որ գրեթե ուղղանկյունաձև էր, ձգվում էր արևելյան պասի երկայնքով:

Այստեղից հայտնաբերվեցին խեցանոթների բեկորներ (աղ. VII, 3,8,13) և կենդանիների ոսկիրներ: Այս փոսի վրայով: հյուսիսից հարավ ձգվում էի ուշ շրջանի կառույցի պալի հատված, որից պահպանված էր արևելքից արևմուտք տարված մասը: Նշված փոսից (№ 22) արևմուտք և հյուսիս, կողք-կողքի պատրաստված էին ևս չորս փոս (№ 18-21), որոնցից եայտնաբերվեցին տարրեր խեցանոթների թեկիրներ (աղ. VII): Ի՞նչ նպատակի են ծառայել, կացարանի տարածքը փոքրացնող և մարդուն ազատ շարժվելու հնարավորությունից զրկող այս փոսերը, դժվար է ստույգ պատասխանել: Կարելի է ենթադրել միայն, որ սրանք տնտեսականից ռացի (օր. մթերքների ամբարում), կարող էին ունենալ և այլ նշանակություն. չի ռացառվում նորածին կենդանիների համար տաք անկյուն ստեղծելը (այստեղից էլ մեծ օջախի և որոշակի ջերմության անհրաժեշտությունը), ինչպես այդ դիտված է Ուչ-թեփեի համանման կառույցում (*Иессев А.А.*, 1965, էջ 111): Լկնհայտ է նաև, որ այս փոսերի կարիքը IV սենյակի ընակիչները երկար չեն զգացել (հավանաբար դրանք պետք են եղել մինչև նորածինների մեծանալը), որովհետև որոշ ժամանակից հետո նրանք լցնելով այդ փոսերը, տվադել են հատակի և սենյակը վերափոխել բնակելի տարածքի: Ժամանակագրական այս անընդմեջությունը ակնհայտ է դառնում IV սենյակի ստորին և վերին հորիզոններից հայտնաբերված նյութերի քննության ընթացքում: Համեմատության համար այդ նյութերը ներկայացվում են ըստ հորիզոնների չրացառելով, որ նախքան փոսերը ծածկելը, դրանց մեջ կարող են լցված լինել և կոտրված ամանների թեկիրներ: Այս դեպքում դիտակցարար շրջանցվում են վանակապից պատրաստված գործիքներն ու տարրեր ձևերի ցլեպները: Նշենք միայն, որ

II
A 22.932

վանակատի այս արտադրանքը ներկայացված լինելով միջուկներով (աղ. VI, 19), ներդիրներով (աղ. VI, 20, 23, 29, 30), քերիչներով (աղ. VI, 21, 22, 24-28) ու այլևայլ ցլեպներով, կազմում է 475 մմուշ: Արտադրական թափոնի նման առատությունը կարող է խոսել վանակատի տեղում մշակելու մասին: Թվագրող չեն և նավակաձև աղորիքը (աղ. VI, 18), գլաքարից պատրաստված կոկիչ-հղկիչներն (աղ. VI, 10, 11, 16) ու սանդկոթերը (աղ. VI, 12, 17): Նույնը կարելի է ասել և բազալտից պատրաստված տարբեր ձևեր ու մեծություններ ունեցող սանդերի մասին (աղ. VI, 3-6): Սովորական են և, այսպես կոչված, «անվակների մանրակերտերը»: Դրանցից մեկը (I շերտ) պատրաստված է վաղ բրոնզեդարյան հաստալսեցի անոթի բեկորից (աղ. VI, 13): Նույն չափերն ունեն և տուֆից պատրաստված համանման իրերը (աղ. VI, 14, 15): Չժխտելով այս նյութերի «անվակի» մանրակերտ հանդիսանալը, նշենք որ այդպիսիները կարող էին օգտագործված լինել և ջուլհակության բնագավառում որպես ծանրոց-կախիկներ կամ իբրև իլիկի գլուխ: Չի բացառվում, օրինակ, և այս նյութերի որպես գայլիկոնի բաղադրիչ մաս (առավել խոշորները) ծառայած լինելը: Քարից պատրաստված նյութերի շարքում առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում «աղամանն» ու թասը. դրանց կանդրադառնալով հետագա շարադրանքում: Այստեղ նշենք, որ զոյատևման երկար ժամանակաշրջան են ընդգրկում և ոսկրից պատրաստված իրերը: Վեջիներին շարքում, կիրառման տեսակետից առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում լողկված մակերեսով և երկու ծայրերում տաշած, խողովակաձև սնամեջ իրը, որի նշանակությունն առայժմ պարզ չէ (աղ. VIII, 21): Այս իրի հետ երկրորդ շերտից հայտնաբերվեց և եղնիկի եղջյուրից պատրաստված գործիք, որի մեկ եզրը երկու երեսներից տաշված էր ու սրված (աղ. VIII, 23): Նույն ձևն ունեն և I շերտից հայտնաբերված, մանր եղջերավոր անասունի եղջյուրից պատրաստված համանման իրը (աղ. VII, 19): Հետաքրքիր է և եղջյուրից պատրաստված մեկ այլ գործիք: Այն կիսված և հղկված է երկայնական առանցքով (աղ. VIII, 22): Գործիքներից մյուսի մեկ ծայրն է հարթ կտրված (աղ. VIII, 25): Ամենայն հավանականությամբ ջուլհակության բնագավառում է օգտագործվել եղնիկի եղջյուրից պատրաստված, հղկված մակերեսով իրը, որի մեկ երեսին պարզ երևում են թելի շփումից առաջացած կտրվածքներ (աղ. VIII, 26): Ինչ վերաբերում է ոսկրից պատրաստված մյուս նյութերին, ապա դրանք ներկայացված են իլիկի գլխով (աղ. VIII, 24) և աշխատանքային ծայրը կտրած հերունով (աղ. VII, 20):

Առավել հազվադեպ հանդիսացող նյութերից են II շերտից հայտնաբերված զուրգի կոսյակն ու բազալտե խոշոր մուրճը: Դիորիտից պատրաստված զուրգը տանձած է: Իրի կոնտրոնով անցնող միջանցիկ անցքը ստացված է միակողմ շաղափման երկանակով (անցքի տրամագիծը վերևում 8մմ է, իսկ հիմքում՝ 1.3սմ, տե՛ս աղ. VI, 1): Ինչ վերաբերում է մուրճին, ապա այն վերին մասում հորիզոնական և ուղղահայաց ակոսներ ունի կոթն ամրացնելու համար (աղ. VI, 2): Նման մուրճեր հայտնի են Կողբի և Նախիջևանի հնագույն շահագործման հետքեր ունեցող աղահանքերից (Лев А.М., 1934, էջ 19), Զվարթնոցից, Շրեշ-րեւորից և այլ վայրերից (Гуммель Я.И., 1938, էջ 19: Սարդարյան Ս.Հ., 1947, նկ. 47, 4):

Վաղ րրոնգեղարյան հուշարձաններում իր զուգահեռներն ունի և գուրգի կրսյա-կը, որը լավագույնս փաստարկվում է Էջմիածնից գտնված մոուշով (*Սարդարյան Ս. Դ.*, 1967, աղ. LV, 1): Նման գուրգեր հայտնի են Շենգուսվթից, Թրիալեթից, Կարմիր-Վանքից և միջին րրոնգեղարյան այլ հուշարձաններից (*Курфтин Б.А.*, 1941, էջ 101, աղ. СХV: *Плютовский Б.Б.*, 1949, էջ 48):

Նյութերի հաջորդ խումբն են կազմում խեցանոթները: Դրանք ստորին հորիզոնում ներկայացված են կճուճներով: քրեղաններով, թասերով և գավաթներով: Թվարկված տեսակներից կճուճները հայտնաբերված են առավել կամ միակ չափով ամբողջացող իրնգ մոուշով և որոշակե ձև չտվող առանձին անոթների թեկերներով: Անոթներից երկեսն ունեն գնդաձև իրան, կարճ, թեթևակի գոգավորվող վիզ և դեպի դուրս կլորացող շուրթ: Կճուճներից մեկը, որը գտնվեց № 22 փոսից, զարդարված է ալիքաձև փորագիր գծով: Անոթի սև, անփայլ մակերեսը միոտված է, որի վրա բիտվում են խոսի գուղծով կամ լաթով վռկելու, իսկ ներքին մակերեսին առկա են անիվի պտույաից առաջացած հետքեր (աղ. VII, 3): Ինչ վերաբերում է մյուս կճուճին, ապա դրա սև վալեցրած մակերեսը զարդարված է վզի հիմքն ու ուսը երկու շարքով գոտևորող հորիզոնական և ալիքաձև թջաշար ժապավեններով (աղ. VII, 4): Կճուճներից մյուս երկուսի իրանները փքուն են և ավարտվում են դուրս ճկված ու թեք կտրած շուրթով: Դեղնադարչնագույն, միոտված մակերեսներով այս կճուճները զարդարված են վերադիր զուսիներով, ավոսագծերով ու փորագրմամբ ստացված խաչաձև գծերի շարքով: Վերջիններս առկա են և անոթների շրթերին (աղ. VII, 1,2): Կճուճներից վերջինը գունագարդ անոթի թեկեր է: Այն ունի գնդաձև իրան և դուրս թեքվող շուրթով ավարտվեղ կարճ վիզ: Անոթի կարմիր ներկած մակերեսը զարդարված է սև ներկով արված հորիզոնական գծով: որին գագաթներով հավում են եռանկյունաձև պատկերներ ու գալարներ (աղ. VII, 6):

Քրեղաններ- ներկայացված են չորս ասորերակեղ: Առաջին տարրերակում ենք դասում չորս մոուշ: Սրանք միանման՝ կլորացող իրաններով, կարճ, ուղիղ րարծրացող վզով ամաններ են, որոնց սև փայլեցրած (աղ. VIII, 12,15), դեղնականաչավեն (աղ. VII, 11) ու սև անվալ (աղ. VII, 13) մակերեսները զարդարված են կետագծերով ստացված անկյունաձև ու կամարաձև գոտիներով (աղ. VII, 12,15) և կամ բջջաշարով ու փորագրմամբ ստացված, մույն ձևն ունեցող ժապավեններով: Վերջին դեպքում ժապավենը լցված է վորագիր գծիկներով:

Քրեղանների երկրորդ տարրերակե է ներկայացնում սև փայլեցրած մակերեսով ամանը, որը մույնպես կլորացող խոր իրան ունի, րայց այս դեպքում այն դուրս ճկվող, կլորացող շրթին է միանում թեթևակի գոգավորվող րարծր կողով: Ամանի ուսը գոտևորված է ելունդաժապավենով, որից ցած կետիկներով ստացված ալիքապատկերը օղակեն է ամանի իրանը: Ալիքների միջև կետերով ստացված զույգ-զույգ գծեր են իջեցված (աղ. VII, 16): Ներս գոգավորված վիզ և դեպի դուրս թեքվող, թեթևակի կլորացող շուրթ ունի և քրեղաններից հաջորդը, որի իրանը վզին է միանում համեմատաբար շեշտված անցումով: Ամանի դարչնագույն փայլեցրած մակերեսը ուսի մասում զարդարված է փորագիր հորիզոնական գծերով և անկյունաձև պատկերներով: Վեր-

ջիններս լցված են փորագիր հատվող գծերով (աղ. VII, 10): Բեկորներից վերջին երկուսը գունազարդ են: Դրանցից մեկը դեղնավարդագույն մակերեսով, կլորացող իրանով խոր աման է, որն ավալում է դուրս ճկված շուրթով, Ամանի ուսը զարդարված է դարչնաբոսորագույն ներկով ստացված, թեք գծերով լցված շեղանկյունաձև սլատկերների շղթայով (աղ. VII, 8): Բեկորներից վերջինը դուրս թեքվող շուրթ ունի: Ամանի մակերեսի կարմիր հիմնագույնի վրա առկա է սև ներկով ստացված, կրկեսակրի տեսք ունեցող պատկեր, որը հատվելով ուղղահայաց գծով, լցված է ցանցկեն զարդանախշով (աղ. VII, 9):

Թափեր, գավաթներ - մի քանի նմուշով հայտնաբերված այս անոթները ներկայացված են առանձին տաղբերակներով: Դրանցից գավաթը սև, ազաթափայլ մակերեսով անոթ է, որի սահուն անցումներով, գոտկամասում լայնացող և կլորացող իրանն ավարտվում է դուրս թեքված սրվող շրթով: Անոթի գոտկամասում առկա են ելուստազարդեր (աղ. VII, 7): Այս անոթի ձևը շատ մոտ է վաղ բրոնզեդարյան գավաթ-կճուճներին:

Ամանների հաջորդ խումբն են կազմում երկու տաղբերակով ներկայացված թասերը: Լրանք մի դեպքում համեմատաբար ուղիղ կողերով, սրվող շուրթով, բացդարչնագույն մակերեսով ամաններ են, որոնցից մեկը իրանի ստորին մասում հավելադեր սլտկրկազարդեր ունի (աղ. VII, 14, 18), իսկ մյուսում՝ ձևավորում են դեպի վեր լայնացող կողերով լայնաբերան աման (աղ. VII, 17): Պայմանականորեն թասերի խմբում ենք դասում և ուղիղ կողերով, սրվող շրթով ամանը, որի մակերեսը բացդարչնագույն է: Այս հարթահատակ ամանը նախորդներից տարբերվում է ստորին մասում փոքր-ինչ լայնացող և հարթ հատակ ձևավորող տեսքով (աղ. VII, 21):

Խոսելով I շերտից հայտնաբերված ամանների մասին, նշենք և քարից պատրաստվածները: Դրանցից մեկը տուֆից է և կրկնում է թասերի I տարբերակի ձևը այն տարբերությամբ, որ սրա ուղիղ կողերը միանում են փոքր-ինչ կլորացող ետևակրն (աղ. VI 9): Լճաններից մյուսը բազալտից է պատրաստված և ձևով պատճենում է քրեղանների I տարբերակը՝ ինչպես ուղիղ բարձրացող կարճ շրթով, այնպես էլ իրանի կլորացող ձևով (աղ. VI, 8):

Ավարտելով I հորիզոնից հայտնաբերված նյութերի քննությունը, նշենք և սալիտակ գույնի, մեջը դարչնագույն երիզներ ունեցող քարից պատրաստված ռաժանաբեր: Այն ուղղանկյունաձև, ստորին մասում փոքր-ինչ գոգավորված, իսկ վերինում՝ բլրաձև զարդ է: Իրի ստորին եզրերը ատամնավոր են, իսկ կողերին առկա են երկու անցք (աղ. VII, 22): Այս իրի զուգահեռները, ինչպես և բազալտից պատրաստված քրեղանինը, ներկա տվյալներով, համաժամանակյա հուշարձաններում մեզ հայտնի չեն: Թվագրության եամար էական են մյուս նյութերը: Այսպես, կարմիր հիմնագույնի վրա սև կամ բոսորադարչնագույնով ստացված զալարապարույրներով, սանրատամ շեղանկյունիներով ու կրկնասակրի ձևով զարդեր ունեցող ամանների զուգահեռները բազմաթիվ են մ.թ.ա. XVIII-XVII դդ. թվագրվող հուշարձաններում (Մարտիրոսյան Ա.Ա., 1964, նկ. 15-17: *Хачатрян Т.С.*, 1975, նկ. 52: *Խանզադյան Է.Վ.*, 1979, էջ 68-69): Մ.թ.ա. XVIII-XVII դդ. թվագրվող հուշարձաններում պարուրա-

զարդ և սանրատամ շեղանկյունիներով զարդարված խեցանոթներն ուղեկցվում են ատամնավոր «քայլող» դրոշմիչով զարդանախշված խեցանոթներով: Նույն երևույթն է ռիտմում և Շիրակավանում:

Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում սև փայլեցրած մակերեսով գավաթի (աղ. VII, 7) և փորագիր զարդեր ունեցող քրեղանների բեկորները (աղ. VII, 10, 13), որոնց կապը վաղ բրոնզի դարաշրջանի խեցեգործության հետ ակնհայտ է: Այս տեսակետից առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում և էլառի № 29 դամբարանից հայտնաբերված քրեղանը, որի ուսերը զարդարված են վաղ բրոնզի ձևերը կրկնող, ռայց արդեն սև ներկով կատարված, փոքր ու մեծ գծածածկ ժապավեններով: Այս անոթի հետ հայտնաբերված են Շիրակավանի թասիկներից չտարբերվող մուշներ: Վերջիներս գտնված են էլառի այլ դամբարաններում, որոնք թվագրված են մ.թ.ա. II հազ. սկզբով (*Խանգադյան Է.Վ.*, 1979, էջ 62-64, նկ. 86): Միջին բրոնզի դարաշրջանի վաղ փուլի նյութերում իր գույնահեղուկներն ունի փորագիր բեկյալներով զարդարված քրեղանի բեկորը (աղ. VII, 13): Ջարդի այս ձևը նույնպես կապվելով վաղ բրոնզեդարյան ավանդույթներին, հանդես է գալիս Գառնիի ամրոցից, Արթիկից, Ջառ-Ջառիսից հայտնաբերված խեցանոթների վրա (*Խանգադյան Է.Վ.*, 1969, նկ. 91): Հետաքրքիր են Հառիճի նյութերը, որոնց շարքում առկա է և մի քրեղան (*Хачатрян Т.С.*, 1975, էջ 105-109, նկ. 46, 49): Այն ձևով ռիչեցնում է Շիրակավանի մուշը (աղ. VII, 16), տարբերվելով նրանից ալիքաձև կետազարդերի բացակայությամբ: Այս զարդերը, սակայն, առկա են Հառիճի համաժամանակյա այլ դամբարաններից (№ 108, 111 և այլն) հայտնաբերված խեցանոթների վրա: Հառիճից հայտնաբերված նյութերի շարքում առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում № 108 դամբարանից հայտնաբերված կճուճը, որը ուղեկցվելով գունազարդ անոթներով, ուսերին հատիկազարդ ունի: Այդ նյութերը հեղինակի կողմից թվագրված են մ.թ.ա. XIX-XVIII դդ.: Խոսելով Հառիճի դամբարանադաշտից հայտնաբերված նյութերի մասին նշենք, որ այստեղ բացվել են դամբարաններ, որոնցից հայտնաբերված խեցանոթների շարքում գերակշռում է կետազարդը: Տվյալ դեպքում նկատի ունենք №№ 50, 93, 111 և այլ դամբարաններից հայտնաբերված նյութերը, որոնք կապվելով Շիրակավանի մուշների հետ, թվագրվում են մ.թ.ա. XVIII-XVII դդ.: Իրոք, Հառիճից հայտնաբերված նյութերը ներկայացված են նույն՝ կետերով ստացված ալիքաձև գծազարդերով: Ինչպես և սանրատամ բեկյալներով: Նմանությունները, սակայն, այս խմբի խեցեղենի հետ վերոնշյալ գծերով չեն սպառվում: Հառիճի այս խմբի նյութերը զարդարված են հավելադիր ելունդագոտիներով, կամարաձև կետապատկերներով (դամբ. № 111) և այլն (*Хачатрян Т.С.*, 1975, էջ 106-109): Նշենք, որ Հառիճի նյութերը զարդարված են սպիտակ ընդելուզված նախշերով: Ինչպես կտեսնենք ստորև, զարդանախշի ստացման այդ եղանակը առկա է Շիրակավանում: Այստեղ նշենք միայն, որ սպիտակ նյութով լցված զարդեր ունեն և Ուզերլիկ-թեփեի՝ շերաազրական հստակ պատկեր ունեցող բնակավայրի II շինարարական հորիզոնից հայտնաբերվածները (*Кушнарева К.Х.*, 1965, էջ 74-99, նկ. 23-31): Նման նյութեր են հայտնաբերված և Սևանգետի, Գավառի, Լճաշենի № 6 դամբարանաթմբից և այլ հուշարձաններից: Վերջիներիս շար-

քում են նույն՝ սև փայլեցրած, բջջաշար ալիքազարդերն (հմմտ. աղ. VII, 4,5 Սևան-գետի նյութերի հետ) ունեցող կճուճները, սպիտակ նյութով լցված կետազարդ ու գունազարդ անոթները, որոնք, ինչպես ուզեուիկյան մոուզները, թվագրված են մ.թ.ա. XVIII-XVII դդ. (*Мартыросян А.А.*, 1964, էջ 56-60: *Խանզադյան Է.Վ.*, 1960, էջ 65-77): Հայտնաբերված նյութերը վաղ հաուկանիշներ դոստորելով հանդերձ (աղ. VII, 7,10,13), այնուամենայնիվ երևան են բերում նոր գծեր (բջջաշար զարդ, ելունդագոսիներ, փորագիր խաչեր և այլն), որոնք լայն տարածում են ստանում հետագայում: Դիտվող առանձնահատկությունները, ինչպես և բերված զուգահեռները թույլ են տալիս I հորիզոնի նյութերը թվագրել մ.թ.ա. XVIII-XVII դդ.:

Վերին՝ II հորիզոնի խեցեղենը՝ այստեղ ևս գերակշռողը կճուճներն են, քրեղաններն ու թասերը: Կճուճներից երկուսը փքուն իրանով, կարճ վզով անոթներ են: Դրանցից մեկն ունի թեթևակի դուրս կլորացող շուրթ (աղ. VIII, 4), մյուսի կարճ վզը ուղիղ է (աղ. VIII, 5): Անոթներից առաջինի մակերեսը սև, ագաթափայլ է, երկորորդինը՝ գորշ, թույլ փայլեցրած: Այս անոթները, ինչպես և I հորիզոնից գտնվածը, կոտրվածքում ամբողջությամբ սև են: Կճուճներից մյուս երեքից երկուսն ունեն դուրս ճկված շուրթ և կլորացող իրաններ (աղ. VIII, 1,2), իսկ երրորդի վիզը ուղիղ է (աղ. VIII, 3): Անոթների սև (աղ. VIII, 2,3) և կարմրադեղնավուն (աղ. VIII 1) մրոտված մակերեսները զարդարված են թույլ ակոսագծերի մեջ լցված կարճ փորագիր գծերով, եղունգազարդով, ալիքներով և կամ սոսկ հատիկազարդով, որոնց վաղ զուգահեռներն են Հառիճի № 108 դամբարանից հայտնաբերվածները: Կճուճներից հաջորդ երկուսի շագանակագույն ու դեղնամոխրագույն անփայլ մակերեսները նույնպես մրոտված են: Այս անոթների իրանները թեթևակի երկկոնիկ տեսք ունեն. ավարտվում են դուրս թեքվող կարճ վզով, որոնցից մեկի շուրթը թեթևակի սրվում է (աղ. VIII, 8), մյուսինը՝ դեպի դուրս թեք է կտրված (աղ. VIII, 6): Այս կճուճներից մեկի ուռուցիկ մասով հավելադիր ելունդագոտի է անցնում, իսկ ուսը զարդարված է կետերով ստացված անկյունաձև պատկերներով (աղ. VIII, 8): Այս խեցամոթի զուգահեռներն են Հառիճի № 93 և այլ՝ մ.թ.ա. XVIII-XVII դդ. թվագրվող դամբարաններից հայտնաբերվածները: Կճուճներից վերջինի իրանը ունենալով նույնպես թույլ երկկոնիկ տեսք, նախորդներից տարբերվում է լերին մասի թեթև կլորացող ձևով, իսկ ուղիղ բարձրացող կարճ լիզն ավարտվում է դուրս ճկված շրթով: Անոթի դարչնաթոսորագույն, թույլ փայլեցրած մակերեսը վզի մասում զարդարված է սեղմամբ ստացված ուղղահայաց կարճ գծազարդերով (աղ. VIII, 7): Բոլոր կճուճների բեկորները կտրվածքում սև կամ դարչնագույն են:

Քրեղաններ՝ ներկայացված են մի քանի տարբերակով: Դրանցից երկուսը սև, ագաթափայլ մակերեսներով ամանների մասեր են, որոնք առանձնանում են իրանների շեշտված անցումներ ունեցող եռամաս տեսքով: Ամաններից մեկն ունի կարճ, ուղիղ շուրթ (աղ. VIII, 18), մյուսի մոտ այն թեթևակի դուրս է ճկված (աղ. VIII, 17): Ամաններից երկրորդը ուսի մասում զարդարված է վատ պահպանված, սպիտակ նյութով լցված, ալիքաձև տարված սանրաաամ գույգ գծազարդերով (աղ. VIII, 17): Վերը խոսվող սպիտակ նյութով զարդանախշի մասին: Այստեղ նշենք միայն, որ այս ամա-

նի ձևն է կոկնում Աևանգեսից հայտնաբերվածոր, որի եետ գտնված այլ անոթների զարդանախշը (բջջաշար ալիքներ, զալարապարույր և այլն) կոկոն երևան է: զալիս և Շիրակավանի բնակավայրի այս շերտում: Քրեդաններից վերջին երկու բեկորներից մեկը կոկնելով I շերտից հայտնաբերվածներին, կիսագնդաձև իրանով և կարճ, ուղեղ վզով աման է, որի ստորին մասով հավելադիր ելունդագուռի է անցնում: Ամանի դարչնագույն մակերեսը վերին մասում զարդարված է կետերով ստացված անկյունաձև պատկերով (աղ. VIII, 16): Ինչ վերաբերում է քրեդաններից վերջինին, ապա այն նույն ձևի իրան ունի, որը, սակայն, դուրս ճկված շուրթով է ավարտվում: Ամանի սև փայլեցրած մակերեսն անզարդ է (աղ. VIII, 19): Այս նյութի ճշգրիտ զուգահեռը, երկկոնիկ իրանով, ինչպես և ակոսազարդերի միջև տարված փորագիր թեք գծերով զարդեր ունեցող կճուճների և այլ՝ մ.թ.ա. XVIII-XVII դդ. թվագրվող նյութերի ուղեկցությամբ հայտնի է Հառիճի № 93 դամբարանից և այլ վայրերից:

Թասեր, գավաթներ - ներկայացված են ինչպես I շերտից հայտնի, այնպես էլ նոր ձևերով: Առաջինների թվին է պատկանում վարդագույն, անփայլ մակերեսով, հարթահաասե, զրեթե ուղիղ բարձրացող կողերով (աղ. VIII, 14), ինչպես և դեղնագորշավուն մակերեսով, դուրս թեքվող իրանով անոթը, որն ավարտվում է սրվող շրթով (աղ. VIII, 12): Այս անոթների զուգահեռները կոկին Հառիճի դամբարաններից (№№ 4, 63, 104) հայտնաբերված նյութերում են ու թվագրվում են մ.թ.ա. XIX-XVIII դդ.: Հառիճի № 4 դամբարանում իր զուգահեռներն ունի և վարդագույն թասիկը, որի սրվող շրթով ավարտվող կլորացող իրանը ստորին մասում գոգսվորվում է դեպի ներս և ավարտվում հարթ հատակով (աղ. VIII, 11): Վերին մասում ներս թեքված կողեր և թեթևակե սրվող շուրթ ունի և սև փայլեցրած մակերեսով հարթահատակ թասը (աղ. VIII, 15): Սև, թույլ փայլեցրած մակերես ունի և թասիկներից մեկ ուրիշի բեկորը, որի երկթեք իրանը ավարտվում է դուրս թեքվող ու սրվող շուրթով (աղ. VIII, 9): Անոթներից դեղնակաթմրավուն մակերեսով, գլանաձև իրանով, ուսի մասում ներս հակված և դեպի դուրս թեքվող, սրվող շուրթով ավարտվող փոքր կճուճի աեսք ունի (աղ. VIII, 10):

Նավակաձև ամաններ - խեցանոթների այս տեսակը երկու հաւկադիբ կողմներից թեթևակի ներս ճկված վողեր ունի: Երկու բեկորով ներկայացված այս ամաններից մեկն ունի սև, ազաթափայլ մակերես և շագանակագույն աստառ: Ամանի վերին մասը գոտևորված է զույգ ակոսներով (աղ. VII, 23): Բեկորներից երկրորդի մակերեսը նույնպես սև փայլեցված է (աղ. VII, 24): Այսօրինակ ամանները գոյատևածան երկար ժամանակաշրջան են ընդգրկում, հայտնի են վաղ-ուշ բրոնզեդարյան հուշարձաններում և թվագրության համար եական նշանակություն չունեն: Թերևս, տվյալ դեպքում, նյութի վաղ ասրիքը կարող է եուել խեցու եոտրվածքում դիտվող, թույլ արտահայտված երկգույն երանգը (շագանակագույն աստառ և սև մակերես), որը վաղ բրոնզի դարաշրջանի խեցեղեն արտադրանքի բնորոշ հատկանիշներից է: Բեկորներից վերջինը կարմիր մակերես ունի, որի վրա պահպանված են դարչնակարմրավուն գույնով ստացված կամարածև պատկերների եատվածներ: Նույն գույնով արված ցանցկեն գծերով լցված այս պատկերները վերին մասում երիզված են ալիքաձև գոտիով (աղ. VIII, 13):

Ավարտելով հայտնաբերված նյութերի քննությունը, նշենք և կենտրոնում փոքր-ինչ հաստացող և ծայրում կիսագնդաձև գլխիկով ավարտվող, որոնցյա ծողից պատ-րաստված գործիքը, որը հավանաբար դրոշմիչ կամ հարթիչ է եղել (աղ. VIII, 20): Հնարավոր է, որ գործիքի հակառակ՝ կոտրված ծայրը սրված է եղել ու ծառայել միաժամանակ և որպես դուր: Այդպիսիների առավել զարգացած մոուլները հայտնի են Սաջխերիում (*Курфтия Б.А.*, 1941, էջ 13-14, նկ. 10), իսկ վաղ օրինակները տես-նում ենք Թրիալեթիում մ.թ.ա. III հազ. թվագրվող նյութերի շարքում (*Жорж-кашвили Л., Гогодзе Э.*, 1974, աղ. 46, 337, աղ. 48, 337):

Հանրագումարի ռեբելով չորրորդ սենյակից հայտնաբերված նյութերի քննու-յան արդյունքները, նկատում ենք, որ չնայած մի շարք վաղ հատկանիշների, դրանք երևան են բերում նոր գծեր, որոնք սկիզբ առնելով մ.թ.ա. XVIII-XVII դդ., ընդգրկում են հետագայում: Հաշվի առնելով այս նյութերին հասկանալի կատարյալ տեսքը, նոր զարգանալու գույքները, առաջին և երկրորդ հորիզոնների նյու-թերը թվագրում ենք մ.թ.ա. XVIII-XVII դդ.:

Հետազոտելով Շիրակավանի միջին բրոնզեդարյան նյութերը, նշենք և III սենյա-կի վերին՝ 1-1.5 մ խորության վրա տարածվող խառը շերտից, մ.թ.ա. I հազ. սկզբին պատկանող խեցեղենի ռեկորների ետև հայտնաբերվածները, որոնք ամենայն հա-վանականությամբ թափոն են հանդիսացել: Բեկորներից երեքը կարասների, իսկ մե-կը՝ քրեղանի մասեր են: Վերջինիս սև փայլեցրած մակերեսը, ինչպես և IV սենյակից գտնվածներինը, զարդարված է ալիքաձև ըջջաշարով (աղ. IX, 7): Ինչ վերաբերում է կարասներին, ապա դրանցից երկուսն աղյուսագույն, ամփայլ մակերեսներով, փքուն իրաններով, կարճ վզով և դուրս ճկված շուրթով ամոթներ են, որոնցից մեկի ուսը զարդարված է եռանկյունիների մեջ լցված, հակադիր տարված եղնաշար խազ-վածքներով, իսկ մյուսը՝ ալիքաձև դասավորված ետտիկազարդով (աղ. IX, 3): Բե-կորներից վերջինը կարմիր գույնի մակերես ունի, որն ուսի մասում զարդարված է սև գույնով ստացված ալիքներով ու դրանցից ներքև տարված սամրածև պատկերնե-րով, Անոթի վզի վրա պահպանված են չորս շարքով տարված ուղղահայաց գծեր (աղ. IX, 2): Նյութերից վերջինը սամոկոթ է (աղ. IX, 17):

Համաման իրեր հայտնաբերվեցին և II սենյակի հարթակի հարավ-արևմտյան կողմի եզերող հենապատին գուգահեռ ձգվող սլատի մոտ ընկած տարածքի (V կառույց) վերին շերտից: Այդ նյութերը ներկայացված են առանձին խեցանոթների ռեկորներով, վարդագույն կայծքարից պատրաստված մանգուղի ներդիրով (աղ. IX, 19) ու վանակապե քերիչով (աղ. IX, 18):

Հայտնաբերված խեցանոթների ռեկորներից քրեղաններին պատկանողները մի դեպքում սև փայլեցրած մակերեսով, կլորացող իրանով և դուրս ճկված շուրթ ունե-ցող ամաններ են, որոնցից մեկն առանձնանում է մակերեսի դեղնավուն, ամփայլ մրոտված գույնով (աղ. IX, 4): Չնով այս ռեկորից փոքր-ինչ տարրերվում է դարչնա-սևագույն, թույլ փայլեցրած մակերեսով մեկ այլ քրեղանի մաս: Վերջինիս կլորացող իրանն ուսի մասում չեշտված անցումով միանում է ուղիղ բարձրացող կարճ շոթին (աղ. IX, 6): Շուրթի և իրանի մույն ձևն ունի և մեկ այլ քրեղանի ռեկոր. որի սև,

անփայլ մակերեսը միոտված է (աղ. IX, 5): Այս նյութերի հետ հայտնաբերվեցին և այլ անոթների բեկորներ: Դրանցից մեկն ունի կլորացող իրան, որի սև փայլեցրած մակերեսը զարդարված է երկշար բջջանախշով, որոնց միջև յիայլագիծ է տարված, իսկ բջջազարդից ներքև ելունդագուտի է անցնում (աղ. IX, 12): Բեկորներից հաջորդի սև, ագաթափայլ մակերեսը զարդարված է եռաշար կետագծերով ստացված կամարածն պատկերով, որի կենտրոնական մասով իջնում են սանրատամ զույգ անկյունածն գծեր. վերջիններս ստորին մասում հատվում են կետերով ստացված եռաշար ինչ-որ զարդի մասով, Այս զարդերը լցված են սափտակ նյութով (աղ. IX, 11): Կետազարդերով ստացված պատկերների հատվածներ են առկա և մյուս բեկորների վրա: Դրանցից մեկը վրա, որն ունի սև, թույլ փայլեցրած մակերես, առկա է փորագիր կրր գծազարդից պահպանված հատված, որի մի ծայրին է միանում խորը, խոշոր կետերով ստացված, գույզ գոսիներից կազմված զարդապատկերը (աղ. IX, 10): Բեկորներից մյուսը, որը դարչնադեղնավուն լոսած մակերես ունի, զարդարված է կետերով ստացված եռանկյունածն պատկերով, որը գույզաթով ներքև է ուղղված (աղ. IX, 15): Անոթներից հաջորդն է ձեռքով պատրաստված դեղնավուն, թաղարածն, միոտված մակերես ունեցողը, որն ավարտվում է դուրս թեքված, սրվող շրթով (աղ. IX, 8): Հաջորդը դարչնագույն, միածածկ մակերեսով, վերին մասում ծավալորված տեսք ունեցող երկկոնյկ իրանով գլավաթ է, որն ավարտվում է նեղ բերան ձևավորող կարծ շրթով: Անոթի ներքին մակերեսին արված են խորոդուբորոդություններ, փոսորակներ (աղ. IX, 9): Բեկորներից վերջին երկուսը գունազարդ անոթների մասեր են: Դրանցից մեկի կարմիր ներկած մակերեսը զարդարված է մուգ կարմիաշագանակագույն ներկով արված, թեք գծերով լցված շեղանկյունածն պատկերներով ու դրանց վերևով անցնող եռաշարք ալիքածն գծերով (աղ. IX, 14), իսկ մյուսը՝ սև ներկով ստացված, իրար միացող կոսաշրջանների ու կրկնասակրի պատկերով, որոնք իրարից անջատվում են ներկով արված հորիզոնական հոծ գոսիով (աղ. IX, 16):

Ավարտելով III սենյակի վերին շերտից և V կառույցի տարածքից հայտնաբերված նյութերի նկարագրությունը, նկատում ենք, որ դրանց մի մասը կրկնում է IV սենյակից գտնվածներին: Տվյալ դեպքում նկատի ունենք սանրատամ նախշով, դուրս ճկված կամ ուղիղ շրթով զարդարուն և անզարդ քրեղանները. դրանք առկա էին և IV սենյակից հայտնաբերված նյութերում: Վերջիններիս շարքում էին և հատիկազարդով ու շեղանկյունիներով, ինչպես և կրկնասակրի պատկերով զարդարված բեկորներն ու կետերով ստացված, տարատեսակ զարդեր ունեցող ամանները: Ինչ վերաբերում է մյուս խեցանոթների զարդերին, ապա դրանք առավել ընդուն են բրոնզի դարաշրջանի վերջին փուլի խեցեգործական արտադրանքին: Այսպես, զույգ ալիքածն բջջաշարով և ուռուցիկ զոտեզարդով խեցու բեկորներ առկա են Մեծամորում, Գառնիի ամրոցում, Օշականում, իսկ Ուզերլիկ-թեփեում այդպիսիք գտնվել են սանրատամ շեղանկյունիների զարդանկարներով խեցանոթների հետ միջին և վերին շերտերում և այլուր (*Խանզադյան Է., Սկրտչյան Կ., Պարսամյան Է., 1973, էջ 25, նկ. 24-25: Խանզադյան Է., 1969, սղ. XXXII: Кутярева К.Х., 1965, էջ 92-93,*

նկ. 24): Թվագրման տեսակետից որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում և կետերով ստացված եռանկյունաձև ու նուրբ սանրատամ նախշով արված թեկորները: Վերջիններիս զուգահեռները տեսնում ենք Ուզերլիկ-թեփեի վերին շերտում, Վանաձորի, Գավառի ուշ ժամանակաշրջանի նյութերում և այլ հուշարձաններում: Ինչ վերաբերում է կետերով ստացված եռանկյունաձև զարդեր ունեցող անոթներին, ապա դրանք առկա են Հառիճի մ.թ.ա. XVII-XV դդ. թվագրվող այնպիսի դամբարաններում ինչպիսիք են №№ 78, 24 և այլն: Խոսելով այդ զարդաձևերի առանձնահատկությունների մասին, Տ.Ա. Խաչատրյանը նշում է, որ այս փուլի եռանկյունաձև պատկերները ուղղված լինելով զագաթներով ներքև, տարբերվում են վաղ զարդերից ավելի ծգված տեսքով և իրենց մեջ լցված խոշորահատիկ կետերով (*Хачатрян Т.С.*, 1975, էջ 112, նկ. 69, 73, 75, 76):

Ձուգահեռների մյուս խումբն են Լոռի-բերդեց մ.թ.ա. XVI-XV դդ. թվագրվող նյութերի հետ հայտնաբերվածները (*Деведжян С.Г.*, 1981, սղ. I, II): Հայտնաբերված նյութերի առանձնահատկություններն ու բերված զուգահեռները թույլ են տալիս դրանք թվագրել մ.թ.ա. XVII-XVI դդ.:*

Ավալտելով մեջին բրոնզեդարյան նյութերի քննությունը, նշենք և II դամբարանադաշտի տարածքում գտնվող երեք դամբարաններից հայտնաբերվածները: Այդ դամբարանների տարածքը վարելահողերի վերածվելու ընթացքում գրկվել էին արտաքին նշաններից: Դամբարանները եայտնաբերվեցին շինարարական աշխատանքների ժամանակ:

3. ՄԻՋԻՆ ԲՐՈՆԶԵԴԱՐՅԱՆ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐ (պեղ.՝ Լ.Ա. Պետրոսյան)

Դամբարան № 40 (8-79թ.) ** - գտնվում էր Շիրակական գյուղից 400-450մ հարավ: Պեղման առիթ հանդիսացան գետնի մակերեսին սփռված մանր և մեջին չափերի քարերի հավասար կուտակումները: Հիմնահողային դամբարանախուցը (չափ.՝ 2x1x0.7մ, ուղղութ.՝ հյուսիս-արևմուտքից եարավ-արևելք) գուրկ էր ծածկասալերից: Ննջեցյալը թաղված էր դամբարանի հարավային կեսում, աջ կողքի վրա, ձեռքերն ու ոտքերը խիստ կծկված, գլուխը դեպի հյուսիս ուղղված վիճակում: Դամբարանի հյուսիսային կեսում դրված էին 4 խեցանոթ (սղ. X, 12-15), իսկ կենտրոնական մասում հայտնաբերվեց խոշոր եղջերավոր կենդանու ոտքի ռսկոր:

Դամբարան № 41 (9-79թ.)- գտնվում էր նախորդից 10-11մ դեպի հյուսիս: Այս խաթարված դամբարանը ևս ռիմնահողային էր և մոտավորապես ունեցել էր 3.4մ

*Լ.Ա. Պետրոսյանի կարծիքով Շիրակականի IV կացարանի երկու հորիզոնների նյութերը ընդողջ են միջին բրոնզի վերջին փուլին և պետք է թվագրել մ.թ.ա. XVII - XVI դարի I կեսով:

**Դամբարանների համարները տրված են ընդհանուր համարակալմամբ: Փակագծերում նշված համարները համապատասխանում են դաշտային համարակալմանը:

երկարություն, 1.2մ լայնություն, 1.1մ խորություն: Այստեղ գտնվեցին զգալի քանակությամբ փայտածուխի մնացորդներ: Դամբարանի հյուսիսային պատի մոտ դրված էր խոհանոցային կճուճ, որի կողիին քարեր էին հենած (աղ. X, 1 ձևի): Հետագայում պարզվեց, որ այս դամբարանի նյութերի մի զգալի մասը հավաքվել և տրամադրվել է ԵՊՀ-ի հնագիտական թանգարանին, որոնք հրատարակվել են Ա.Փիլիպոյանի կողմից (*Ա.Փիլիպոյան*, 1999, աղ. 24):

Դամբարան № 42 (10-79թ.)- գտնվում էր մախորդից 30-35մ դեպի հարավ-արևմուտք: Գետնի մակերեսին նշմարվում էին սալերի առանձին մասեր: Հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղված հիմնահողային դամբարանը (չափ՝ 2.8x1.5 0.6մ) ծածկված էր երեք սալաքարով: Դամբարանի հատակոն դրված էին 11 խեցանոթ (աղ. X, 1-11), որոնցից 6-ը կճուճներ են, իսկ 5-ը քրեղաններ: Դամբարանափոսի հյուսիսային մասում և արևմտյան պատի երկայնքով դրված էին խոշոր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներ: Այստեղ մարդկային կմախքի մնացորդներ չհայտնարեկան:

Հաշվի առնելով դամբարանների համաժամանակյա լինելը, ինչպես և նյութերի մնանությունը, կոկնդություններից խուսափելու նպատակով, նպատակահարմար ենք գտնում դրանք համալտեղ քննարկել:

Կճուճներ - ութ մուշով ներկայացված այս անոթները բաժանվում են չորս տարրերակի: Առաջինում ենք դասում մեկո (աղ. X, 12), որն ունի փայլեցրած մակերես, ուռուցիկ, քիչ ձգված իրան, ցածր, ուղիղ վիզ, կտրած շուրթ: Ուսերը զարդարված են փայլեցմամբ արված ուղղահայաց զծերով, որոնցից ներքև ակոսագոսի է անցնում: Այս կճուճը իր ձգվածությամբ և փայլանախշի առկայությամբ նման է Հառիճի № 24 և № 44 դամբարաններից հայտնարեկաններին (*Խաչատրյան Դ.Մ.*, 1975, էջ 112, նկ. 67, էջ 119, նկ.73): Վերջիններին ուսերը զարդարված են կետերով: Նման իրանով մե խոհանոցային կճուճ է հայտնի նաև միջին բրոնզի վորջին փուլին պատկանող Քեթիի դամբարաններից մեկում (*Սեդրոսյան Լ.Լ.*, 1989, աղ. 42): Հարկ է նշել, որ Շիրակավանի մուշը բերված զուգահեռներից տարբերվում է կտրած շուրթով, որը կոկնում է Շիրակավանի բնակատեղիի մթջին բրոնզեդարյան շերտից և նույն ժամանակաշրջանին պատկանող Հառիճի դամբարաններից հայտնարեկաններին (*Խաչատրյան Դ.Մ.*, 1975, էջ 94-123):

Երկրորդ տարրերակում ենք դասում կճուճներից երեքը: Դրանցից մեկը պատրաստված է խոշորահատիկ ավազախառն կավոց. ունի գորշ և դարչնագույն երանգներով հարդարված մակերես, կլորացող իրան, ցածր վիզ, դուրս ճկված շուրթ: Վզի և իրանի միացման մասում արված են երկու ակոսագոսիներ, իսկ շուրթը, ուսը և հատակը եզրերը զարդարված են հատիկնազարդով (աղ. X, 13): Նման ձևերով և ուսերը հատիկներով զարդանախշված կճուճներ են հայտնի Շիրակավանի բնակատեղիի միջին բրոնզեդարյան շերտից, Հառիճի մ.թ.ա. XVIII-XVII դարերով թվագրվող № 85 դամբարանից (*Խաչատրյան Դ.Մ.*, 1975, էջ 106, նկ. 62, էջ 120, նկ.74) և այլ հուշարձաններից: Շուրթերի և հասկալվես հտտակի զարդանախշմամբ մեր օրինակը առավել մոտ է միջինից ուշ բրոնզին անցման ժամանակաշրջանին պատկանող Օլեի

№ 11 և № 13, Գաղթեկրկի № 6, Բայրուրտի դամբարաններից և Լիլոյի № 5 դամբարանաբլուրից հայտնաբերվածներին (*Փափախյան Կ.Կ.*, 1979, աղ. LIII, 21, LIV, 1, LV, 2, LVI, 1, LVII, 1), որոնք առավել լայն տարածում են գտնում հետագայում:

Կճուճներից մյուս երկուսը մի դեպքում զարդարված են ակոսագոտիով և փորագիր ալիքագոտիով (աղ. X, 1), մյուս երեքը՝ ակոսագոտիներով (աղ. X, 2): Ինչպես հատիկներով, այնպես էլ ալիքագոտիներով և հորիզոնական ակոսներով զարդարված խեցեղենի վաղ մոտիվները երևան են գալիս մ.թ.ա. XVII-XVI դարերից, և ինչպես վերը տեսանք, դրանք հայտնի են Հառիճի համաժամանակյա մթ շարք դամբարաններից, Վերին Նավերի № 24 դամբարանաբլուրից (*Տիմոնյան Ա.Ե.*, 1983, էջ 91, նկ. 1): Այդպիսիք հայտնի են նաև Շիրակավանի բնակատեղիի մ.թ.ա. XVII-XVI դդ. թվագրվող շերտից և Վրաստանի՝ միջինից ուշ բրոնզին անցման փուլին պատկանող դամբարաններից:

Երրորդ տարբերակում ենք դասում կճուճներից երեքը (աղ. X, 4-6): Դրանք սև, արծաթափայլ մակերեսով, ուռուցիկ իրանով, ցածր վզով, դուրս թեքված կլորացող շուրթով, հաճախ հատակով անոթներ են: Վերջիններս զարդարված են շուտ մաքրվել սպիտակ և կարմրե գույնի ներկերով արված մեանդրներով, որոնց զուգահեռները հայտնի են Լճաշենի և Արթիկե՝ մ.թ.ա. XVI-XV դարերին պատկանող դամբարաններից: Ինչ վերաբերում է ուսումնասիրվող կճուճների ձևերին, ապա դրանք սկզբնապես միջին բրոնզի վաղ փուլերում, առավել լայն տարածում են գտնում հետագա դարերում: Այդպիսիք հայտնի են ինչպես վերը նշված Շիրակավանի բնակատեղիի շերտից, այնպես էլ Հառիճից (*Մանուկյան Կ.Ս.*, 1975, էջ 97, նկ. 46, 47, էջ 98, նկ. 49, էջ 103 նկ. 54), Էլառից (*Խանգաղյան Է.Վ.* 1979, էջ 64, նկ. 38), Դիլիջանից (*Եսայան Շ.Ա.*, 1976, էջ 106, աղ. 85, նկ. 4), Ուզերլիկ-թեփեի II-III շերտերից (*Կուշնարեյա Կ.Խ.*, 1965, էջ 90, նկ. 22, էջ 91, նկ. 23) և այլ վայրերից: Այս կճուճները կրկնում են միջին բրոնզի դարաշրջանի վերջին փուլին պատկանող, վերը իիշատակված Քեթիր № 18, Վրաստանի՝ անցումային ժամանակաշրջանին պատկանող (Չեմո-Բողբե, Օլե, Ցիսին-վալի, Գաղթեկի, Լիլո) հուշարձաններից հայտնաբերվածներին, որոնք առավել լայն տարածում են գտնում Հայաստանի և Լեռնաշխարհի ուշ բրոնզեդարյան հուշարձաններում: Կճուճների չորրորդ տարբերակն ունի սև փայլեցված մակերես, կլորացող իրան, ուղիղ կանգնած ոչ բարձր վզ, կլոր շուրթ: Վիզը զարդարված է փայլեցմամբ արված ուղղանկյալ գծերով (աղ. X, 3): Այս իրանի ձևով նման է վերոհիշյալ հուշարձաններից (Հառիճ, Գառնի, Դիլիջան, Ուզերլիկ-թեփե) հայտնաբերվածներին, ինչ շուրթով՝ Հառիճի և Շիրակավանի մոտիվներին: Ներկայացվող օրինակը տարբերվում է վաղ արված փայլանախշերով, որի զուգահեռները հայտնի են Քեթիր № 18 և Թրիալեթի № 7 և № 15 դամբարանաբլուրներից (*Դոգաձե Յ.Մ.*, 1972, աղ. 19, նկ. 10, աղ. 22, նկ. 30, 32), Լեռնաշխարհի ուշ բրոնզի վաղ փուլով թվագրվող շերտից (*Խանգաղյան Է.Վ., Սկրաշյան Կ.Ն., Պարսամյան Է.Ս.*, 1973, աղ. 6-7), Լոռի-Բերդից (*Դեբեճյան Շ.Գ.*, 1981, աղ. 10, նկ. 4), Արթիկեց (*Մանուկյան Կ.Ս.*, 1975, էջ 191-196, նկ. 93-109) և այլ վայրերից հայտնաբերվածներին:

Քրեղաններ - ունեն սև փայլեցված մակերես, ուռուցիկ գնդաձև իրան, ոչ բարձր

ոււլիդ վեգ, կլոր շուրթ, հարթ հատակ (աղ. X, 7-10,14,15): Մեկո իրանի ուռուցիմ մասը զարդարված է երկու շարք ակոսազոտիներով, մյուսի վրա պահպանված են թրծումից հետո սպիտակ և կարմիր գույնի, շուտ մաքրվող կրային մածուկով արված մեանդրանման զարդեր: Քրեդաններից մյուսն էլ գունազարդ է (աղ. X, 8): Նշենք, որ սպիտակ և կարմիր ներկորով զարդարված խեցեղեն մեծ քանակությամբ հայտնի է Լճաշենից (*Մնացականյան Ռ.Ռ.*, 1965, էջ 105): Այդպիսիք առկա են Քարաշամիի № 60 դամբարանում և Շամիրամի № 5 դամբարանաբլուրում (*Արշեյան Դ.Կ., Օգանյեսյան Վ., Մուրադյան Փ., Ավետիսյան Ս., Ստրոյան Լ., 1990*, էջ 60 և 62), Լոռի-Բերդի № 9 դամբարանում (*Դեմաճյան Ս.Գ.*, 1981, նկ. 15): Նշված բոլոր զուգահեռները, բացառությամբ վերջինի, թվագրված են միջինից ուշ բրոնզի անցման շրջանով: Նշենք, որ այս թվագրությունը վերաբերում է միայն երկգույն խեցեղենին, քանզի միայն սպիտակ ներկով զարդարված խեցեղեն հայտնի է միջին բրոնզի դարաշրջանից:

Գունազարդ քրեդանի կարմիր մակերեսը զարդարված է սև ներկով արված կրկնասականների և իրար մեջ ներգծված ուղղանկյունաձև պատկերներով (աղ. X, 8): Այս զարդապատկերները բնորոշ են Կարմիր վանքի (Թագաքենդյան) տիպի գունազարդ խեցեղենին (*Կուսնարեյան Կ.Խ.*, 1960, էջ 140-141, նկ. 2,3) և հայտնի են Հանդի-ճից (*Խաչատրյան Դ.Ս.*, 1975, էջ 102-106, նկ. 52-62), Էլառից (Խանգաղյան է.Վ., 1979, էջ 68-69, նկ. 92-94), Վերին-Նավերից (*Սիմոնյան Ռ.Ե.*, 1983, էջ 91, նկ. 1), Այգևանից (*Եսայան Ս.Ա.*, 1979, էջ 4) ու այլ վայրերից: Նման զարդապատկերներով խեցեղեն հայտնի է նաև միջին բրոնզի վերջին փուլին պատկանող հուշարձաններից, Քեթիր № 18 (*Ստրոյան Լ.Ա.*, 1989, աղ. 42), Գլանջա-ձայի № 3 (*Գյումել Ե.Կ.*, 1939, էջ 40, նկ. 4) դամբարաններից: Արարատյան դաշտավայրում պեղված բնակատեղիների (Ջրահովիտ, Մեծամոր) շերտազրական տվյալները եկան հստակացնելու այս պատկերը: Նշված հուշարձաններում վերոհիշյալ գունազարդ խեցեղենը շագանակագույն, սև ազաթափայլ, կետազարդ և կոպիտ խոհանոցային խեցեղենի ուղեկցությամբ հարատևում է մինչև միջին բրոնզի վերջին փուլը (*Խանգաղյան Է.Վ.*, 1979, էջ 68-69):

Ուսումնասիրվող խեցանոթների շարքում առկա է ավագախառն կավեց պատրաստված, կոպիտ, վարդագույն մակերեսով, գլանաձև թեթևակի կլորացող շուրթով, հարթ հատակով փոքրին անոթ (աղ. X, 11): Տարրեր չափերի նման խեցանոթներ հանդիպում են երրորդ և երկրորդ հազարամյակի մշակույթներում:

Ինչպես տեսանք, ուսումնասիրվող դամբարանների նյութերը բնորոշ լինելով միջին բրոնզեդարյան մշակույթին, դրսևորում են նոր հասկանիչներ (բարձր ուսեր, հատկապես կարմիր և սպիտակ ներկերով արված զարդեր, փայլագծեր, հատակի հատինաշարերով և ռազմաշար ակոսներ): Ջարդանախշման այս ձևերը առավել բնորոշ են միջին բրոնզի վերջի և միջինից ուշ բրոնզի անցման ժամանակաշրջանին և լայն տարածում են ստանում հետագա դարերում (րացառությամբ շուտ մաքրվող ներկով արվածների): Նշված փաստերը թույլ են տալիս Շիրակավանի № 40-42 դամբարանները թվագրել մ.թ.ա. XVII - XVI դարի առաջին կեսով: